

भारतीय नव-आध्यात्मिक संघटनांतील महिला वैभूतिक नेतृत्व

प्रा. भालचंद्र देविदास पाटील
सहयोगी प्राध्यापक (समाजशास्त्र)

गी. द. म. कला, के. रा. व. वाणिज्य व म. धा. विज्ञान महाविद्यालय, जामनेर

प्रा. डॉ. दिलीप राजाराम चव्हाण.
सहयोगी प्राध्यापक (समाजशास्त्र)

ज. जि. म. वि. प्र. चे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, जळगाव

सारांश -

आध्यात्मिक मार्ग हा व्यक्तीच्या आत्मोन्नतीचा मार्ग भारतीय तत्त्वज्ञानात सांगितलेला आहे. मात्र काही अपवाद वगळता महिलांसाठी हे क्षेत्र पूर्वीच्या काळी बंद होते. भारतीय समाजात नव्याने निर्माण झालेले काही नव-आध्यात्मिक संघटन लिंगभाव निरपेक्ष आहेत. आध्यात्मिक संघटनांच्या नेतृत्वाभोवती वैभूतिक दैवी गुणाधिष्ठित अधिसत्तेचे बलय असते. त्यामुळेच त्यांचा प्रचार-प्रसार आणि अनुयायांमध्ये वृद्धी होते. जे अनेक महिला या नव-आध्यात्मिक संघटनांच्या प्रमुखपदी विराजमान आहेत. त्या आपल्या अनुयायांना प्रभावी असे आध्यात्मिक मार्गदर्शन करतात. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अशा भारतीय वैभूतिकमहिला नेतृत्वाचा स्वीकार केल्याचे दिसून येते.

पारिभाषिक शब्द - विभूती, नेतृत्व, अध्यात्म, आध्यात्मिकता, योग, ध्यान, मोक्ष, इ.

धर्म आणि आध्यात्मिकता यांचा भारतीय समाजावर मोठा प्रभाव आहे. प्राचीन काळापासूनच धार्मिकता आणि आध्यात्मिक साधना यांचे आकर्षण भारतीय समाजात आढळते. आध्यात्मिक साधनेद्वारे मोक्ष प्राप्ती करणे हे मानवी जीवनाचे प्रमुख उद्दिष्ट मानले होते. मुक्ती किंवा मोक्षाप्रत केली जाणारी वाटचाल ही अत्यंत कठीण होती. त्याग, समर्पण, सातत्य आणि नियमितपणा, अनुशासन, इ. महानतम सदगुणांना आत्मसात करून या उद्दिष्टास प्राप्त करण्याचा प्रयत्न असंख्य लोक करित असत. वर्णाश्रम व्यवस्थेच्या कालखंडात व्यक्ती जीवनाची चार टप्प्यात आश्रमांच्या रूपात विभागणी केली होती. त्यातील अंतिम टप्पा म्हणजेच संन्यासाश्रम हा मोक्षप्राप्तीचा आश्रम होता. जीवनाचा हा आराखडा केवळ उच्चवर्णीयांपर्यंतच मर्यादित होता. शूद्रांना व स्त्रियांना तपश्चर्या व आध्यात्मिक साधना करण्याचा अधिकार नव्हता.

वरील विवेचनाच्या संदर्भात अध्यात्म व आध्यात्मिकता म्हणजे काय या मुद्द्यांची चर्चा होणे आवश्यक आहे. हिंदू धर्म तत्त्वज्ञानानुसार संपूर्ण सृष्टी ही परमात्म्याचा अंश आहे. हे संपूर्ण विश्व केवळ ब्रह्माचा अंश आहे. ब्रह्म, परमात्मा, शिव हेच अंतिम सत्य असून जग मिथ्या आहे. जीवात्मा म्हणजेच जीव हा परमात्म्याचा अंश आहे. मात्र जीवाला आपल्या मूळ स्वरूपाचा विसर पडून तो पशू, पक्षी, कीटक, जिवाणू, मनुष्य इ. चौऱ्यांशी लक्ष जन्म घेत फिरत राहतो. म्हणजेच जन्म-मृत्यूच्या चक्रात अडकतो या चक्रातून सुटका करून जीवात्म्याचे परमात्म्यामध्ये विलीन होणे हे जीवात्म्याचे अंतिम ध्येय आहे. त्यालाच मोक्षप्राप्ती असे म्हणतात. मनुष्यजन्म ही मोक्षप्राप्तीसाठी मोठी संधी आहे. किंबहुना मोक्ष प्राप्ती ही केवळ मनुष्य जन्मातच प्राप्त केली जाऊ शकते; म्हणून माणसाने केवळ भौतिक सुखात रममाण न होता धर्मनिहीत जीवनाचे अनुसरण करून मोक्ष प्राप्ती करून जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून आपली सुटका करून घ्यावी असे हिंदू धर्म तत्त्वज्ञान सांगते. स्थूल मानाने या विचारालाच अध्यात्मवाद असे म्हटले जाते. सर्वसामान्य व्यक्तीसाठी आध्यात्मिक मार्गाचे अनुसरण करणे सुलभ व्हावे यासाठी विविध आध्यात्मिक गुरू या संदर्भात मार्गदर्शन करतात. गुरुदर्शित मार्गाचे अनुसरण करून जीवात्मापरमात्म्याला प्राप्त होतो. गुरु आपल्या शिष्यांना सांसारिक बंधनांपासून मुक्तीचा मार्ग दर्शवितात. अशी श्रद्धा व मान्यता जनमानसात आढळते.

प्राचीन काळापासून आध्यात्मिक जीवनाचे पथप्रदर्शक व शिष्यांचे उद्धारक म्हणून गुरु ही संकल्पना हिंदू धर्मात अत्यंत घट्टपणे रुजलेली आहे. गुरुविना मोक्ष नाही किंवा गुरु बिन कौन बतावे बाट - संत कबीर, गुरुवा पारमेश्वरी अनुग्राहिका शक्ती म्हणजे परमेश्वराची अनुग्रह शक्ती ही गुरुंमधून प्रवाहित होते. श्री गुरु हे परमेश्वरा पेक्षा भिन्न नाहीत. त्यांनी परमेश्वराशी एकात्म अवस्था प्राप्त केलेली असल्याने, ते आपल्या शिष्यांमध्ये ही शक्ती प्रवाहित करून त्यांना देखील परमेश्वराचे रूप दाखवू शकतात. किंबहुना तूच परमेश्वर आहेस अशी अनुभूती आणून देतात. शिष्यांना आपल्यासारख्या पूर्णत्वाच्या स्थितीस पोहोचविण्याचे सामर्थ्य गुरुंमध्ये असते. ह्या श्रद्धेतूनच गुरु ही एक सामान्य व्यक्ती न राहता असामान्य अशी विभूती बनते. गुरूंना आलेला एखादा विशिष्ट असा उच्चतम आध्यात्मिक अनुभव इतरांसाठी आदर्श ठरतो. त्यातूनच त्या विशिष्ट अनुभवाद्वारे गुरुंकडे शिष्य म्हणून लोक आकर्षित होत जातात व त्याद्वारेच विशिष्ट अशा आध्यात्मिक संघटनाची अथवा संप्रदायाची निर्मिती होते. आपला आध्यात्मिक अनुभव सार्वजनिक करून संप्रदायाचा प्रसार करण्याचे कार्य प्रमुख गुरूपासून ते अनुयायांपर्यंत संप्रदायाचे सर्वच सदस्य करतात. अशा आध्यात्मिक संघटनांचे नेतृत्व गुरु करतात गुरुंकडील हे नेतृत्व अर्थातच त्यांच्याकडे असलेल्या विशिष्ट आध्यात्मिक शक्तीमुळे आलेले असते. संघटना सदस्यांची ही श्रद्धा गुरूंना विभूती बनविते आणि गुरु अथवा संघटनप्रमुख यांचे नेतृत्व वैभूतिकनेतृत्व (Charismatic Authority) बनते जे संघटनामध्ये सर्वोच्च (Supreme) तर असतेच परंतु संपूर्ण जगात केवळ आपले गुरूच श्रेष्ठ आहेत, पूर्णत्वास गेलेले परमेश्वर आहेत; ही भावना संघटनाच्या सदस्यांमध्ये आढळते.

समाजशास्त्रात विभूती ही संकल्पना सर्वप्रथम मॅक्स वेबर यांनी १९२२ मध्ये मांडली.

Charisma is a whole revolutionary power that may lead to change of vital courses of ethos and action and complete Re orientation of all attitude to any single life form and to the world in general. - Max Weber

Charisma is a certain quality of an individual personality by virtue of which he is set apart from ordinary men and

treated as endowed with Supernatural , Superhuman or at least specifically exceptional powers or qualities. - Max Weber
Charisma हा शब्द मूळ ग्रीकभाषेतील Charizasthus ह्या क्रियापदापासून तयार झालेला आहे ज्याचा अर्थ to favor असा दिलेला आहे.
Charisma या इंग्रजी शब्दाचा कॅम्ब्रिज डिक्शनरी नुसार special power that some people have naturally that makes them able to influence
other people and attract their attitudes, attract their attentions and admiration. असा दिलेला आहे.

मराठी भाषेत Charisma ह्या शब्दासाठी विभूती असा प्रतिशब्द योजण्यात येतो. विभूती शब्दाचे पुढीलप्रमाणे अर्थ सांगितले जातात.

१. **भस्म किंवा राख** - आध्यात्मिक संघटन प्रमुख किंवा गुरू हे शिष्य अथवा अनुयायांच्या दुःखाची आणि अज्ञानाची राखकरतात. त्यांना भस्म करून टाकतात. अशी श्रद्धा अनुयायांमध्ये असते आणि त्यामुळेच संघटन प्रमुख किंवा गुरूंना दैवी गुणांसह श्रेष्ठ स्थान प्राप्त होते.
२. **ऐश्वर्य, तेज किंवा भव्यता** - आध्यात्मिक संघटनांचे प्रमुख आपल्या अनुयायांसाठी संपूर्ण विश्वाचे धनी असतात. ते तेजोमय आणि भव्य असतात. त्यांची कीर्ती सर्वत्र व्यापलेली असते. ही भावना संघटन प्रमुखास वैभूतिक नेतृत्व प्रदान करते.
३. **अणिमादि अष्टसिद्धी** - अणिमा म्हणजे सूक्ष्म. सूक्ष्म रूपात परिवर्तित होण्याची गुरूंमध्ये क्षमता असते. सूक्ष्म रूपाने ते शिष्यातील समग्र दोषांचे निराकरण करतात आणि त्यास पवित्र बनवितात. अणिमा, महिमा, लघिमा, गरिमा, प्राप्ती, प्राप्त, इशिता आणि वशिता या अशा पारलौकिक आणि आत्मिक शक्ती आहेत ज्या तप आणि साधनेद्वारे गुरू अथवा संघ प्रमुखांना प्राप्त असतात आणि त्यामुळेच त्यांना वैभूतिक नेतृत्व प्राप्त होते.
४. **ईश्वरीय महापुरुष** - विभूती शब्दाच्या या अर्थानुसार आपल्या आध्यात्मिक संघटनेचे प्रमुख अनुयायांसाठी ईश्वरासमान असतात. किंबहुना ईश्वरापेक्षा देखील गुरूंचे स्थान उच्च मानलेले आहे. गुरू की महिमा हरी से अधिकारी ही उक्ती आपणास हेच दर्शविते. किंवा संत कबीर यांच्या म्हणण्यानुसार गुरू गोविंद दोनो खडे, काके लागू पाये। बलिहारी गुरू आपने जिन गोविंद दियो बताये।। अर्थात गुरू आणि परमेश्वर दोन्हीही एकाच वेळेस समोर आल्यास मी पहिल्यांदा गुरूचे चरणस्पर्श करीन कारण गुरूमुळेच मला ईश्वराचे दर्शन झाले आहे, असे विवेचन कबीर करतात. हरौरुष्टेगुरूखाता- श्री गुरूगीता अर्थ: हर म्हणजे शिव रुष्ट झाले तरी गुरू आपल्या शिष्याचे त्यांच्या क्रोधापासून संरक्षण करतो. शिष्याला तारतो कारण तोच त्राता आहे. म्हणूनच सर्वकष प्रयत्नांच्याद्वारे श्रीगुरूंना शरण गेले पाहिजे.

भारतीय तत्त्वज्ञानात विविध धर्मग्रंथांमध्ये अशाप्रकारे आध्यात्मिक संघटना प्रमुखांना ईश्वरीय स्वरूप प्रदान केलेले आढळते. हा दृष्टिकोन सर्वसामान्य अनुयायांमध्ये गुरू आणि त्यांच्या आध्यात्मिक मार्गाविषयी श्रद्धा आणि निष्ठेचा मार्ग आत्यंतिक दृढ बनवितो. आध्यात्मिक साधना मार्ग आणि गुरूंवरील निष्ठा अनुयायांना त्यांच्या वर्तनात आमूलाग्र बदल घडविण्यास कारणीभूत ठरते. त्यामुळे जीवनात परिवर्तन येते; अशा प्रकारचे अनेक अनुभव अनुयायी विविध माध्यमांमधून व्यक्त करतात.

वैभूतिक अधिकार प्राप्त व्यक्तीचे नेतृत्व हे परिपूर्ण आणि संघटन व त्याद्वारे आरंभित मोहिमेस यशस्वितेकडे, पूर्णत्वाकडे नेणारे असते. अशा विभूतींची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगितली जातात.

१. **दैवी गुणसंपन्नता** - विभूती ह्या दैवी गुणसंपन्न असतात. हे गुण इतर सर्वसामान्य व्यक्तीपेक्षा अद्भुत असतात. वेगळे असतात. हे गुण अशा विभूती मध्ये जन्मजात असतात किंवा त्यांना त्यांच्या आध्यात्मिक साधनेतून अथवा त्यांच्या गुरूंच्या कृपेने प्राप्त झालेले असतात. अशा दैवी गुणांमुळे ते आपल्या अनुयायांचा उद्धार करतात; अशी श्रद्धा अनुयायांमध्ये आढळते.
२. **प्रेरक व्यक्तिमत्व** - वैभूतिकअधिकारप्राप्त नेतृत्वाचे अंगी प्रेरणांचा स्रोत असतो. त्यांचे व्यक्तिमत्व इतरांसाठी प्रेरक असते. आपल्या प्रत्येक प्रकारच्या कृतीतून, विचार, वाणी व भौतिक कृतीतून ते अनुयायांना प्रेरणा देतात. त्यांचा दृष्टिकोन परिवर्तित करू शकतात.
३. **सुस्पष्ट अभिव्यक्ती** - विभूती म्हणून मान्यताप्राप्त महान व्यक्तींच्या अंगी सुस्पष्टता असते. विचार, संवेदना आणि भावना प्रकट करण्याची अलौकिक क्षमता त्यांच्यामध्ये असते. भारतीय आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानात ईश्वराचे सगुण आणि निर्गुण रूप वर्णिलेले आहे. सगुण स्वरूपाचे वर्णन सहज अभिव्यक्त करता येते. तथापि विभूतीमध्ये हे कौशल्य असते की ते निर्गुण स्वरूपालासुद्धा सुस्पष्ट अभिव्यक्त करू शकतात. कारण त्यांनी त्याचा अनुभव घेतलेला असतो अशी अनुयायांची मान्यता असते.
४. **प्रभावी वक्तृत्व** - बहुतांश आध्यात्मिक नेतृत्वाकडे अत्यंत प्रभावी वक्तृत्व शैली असते. यामुळे जनसामान्यांना त्या आकर्षित करू शकतात आणि आपला संदेश त्यांच्यापर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवू शकतात. आधुनिक काळात तर धार्मिक अथवा आध्यात्मिक नेतृत्वाकडे उच्चतम वक्तृत्वशैली असणे ही एक अनिवार्य अशी अत्यावश्यक बाब मानली जाते. विविध दूरचित्रवाहिन्या आणि अन्य माध्यमांवरील आधुनिक आध्यात्मिक गुरू आपल्या वक्तृत्वाद्वारे प्रवचन प्रवचनांमधून भक्त मंडळींना प्रभावित करित असल्याची अनेक उदाहरणे आपल्याला सांगता येतील.
५. **भावनिक सहसंबंध** - संघटना, संघटना सदस्य अथवा अनुयायांबरोबर वैभूतिक नेतृत्वाचे भावनिक सहसंबंध प्रस्थापित झालेले असतात. अनुयायांच्या भावना सहजपणे त्यांना जाणवतात. याउलट अनुयायी देखील संघटन प्रमुखांच्या भावना ओळखून त्यानुसार कृती करण्याचा मानली जाते. गुरू-शिष्य संबंधांमध्ये भावनोत्कटता याद्वारे निर्माण होते.
६. **संवेदनशीलता** - वैभूतिक नेतृत्वाच्या अंगी संवेदनशीलता हा एक महत्त्वाचा गुण मानला जातो. अनुयायांच्या भावना, त्यांच्या आवश्यकता भौतिक अधिभौतिक इतकेच नव्हे तर वनस्पती, प्राणी, इतर व्यक्ती, जीवजंतू यांच्याविषयी देखील त्यांचे मनात संवेदनशीलता असते. यातूनच गाढवाला आपल्या कावडीतील गंगेचे पाणीपाजून जीवदान दिल्याची कथा सर्वश्रुत आहेच.
७. **सर्वस्त्रीय संपर्क** - समाजाच्या सर्वच स्तरातील लोकसमूहासोबत प्रभावी संपर्क प्रस्थापित करण्याचे कौशल्य अशा वैभूतिक अधिकारप्राप्त

नेतृत्वाच्या अंगी असते. भारतीय समाजात आध्यात्मिक क्षेत्रात वर्तमानकाळात समाजाच्या सर्वच स्तरातील म्हणजेच जात, लिंग, वर्ण, संपत्ती, सत्ता इ. निकषांवर आधारित व्यक्ती सहभागी होताना दिसतात. अशा सर्वच व्यक्तींसोबत निरपेक्ष संपर्क प्रस्थापित करून त्यांना आपलेसे करण्याचे कौशल्य खऱ्या आध्यात्मिक विभूतीमध्ये असते. वैभूतिक नेतृत्वाच्या वरील वैशिष्ट्यांशिवाय दूरदृष्टी, ध्येयनिश्चिती, उत्तरदायित्वाची भावना, सुस्पष्ट दृष्टिकोण, हीदेखील काही वैशिष्ट्ये आढळतात.

वरील वैशिष्ट्यांसह युक्त अशा अनेक विभूतींनी भारतीय आध्यात्मिक क्षेत्रात आपला प्रभाव निर्माण केलेला आहे. प्राचीन काळापासून विविध संप्रदाय, भक्तिमार्ग, आध्यात्मिक पंथ, यांच्या माध्यमातून समाजाला प्रभावित केले आहे. तथापि हे प्रभावक्षेत्र निर्माण करण्यामध्ये पुरुष संत महात्म्यांचा वाटा अधिक होता. पुरुषसत्ताक, वर्णवर्चस्ववादी समाजरचनेत अध्यात्म आणि तपश्चर्येचा अधिकार स्त्रियांना नाकारला होता. असे असले तरी, निव्वळ मोजक्या स्त्रियांची प्राचीनकाळी देखील आपली आध्यात्मिक उन्नती केल्याची निवडक उदाहरणे आहेत.

आध्यात्मिक क्षेत्र खऱ्या अर्थाने स्त्रियांसाठी खुले झाले ते तेराव्या शतकात. भारताच्या विविध भागात सुरु झालेल्या भक्ती आंदोलनामुळे धर्म आणि धार्मिकता यांच्या परिभाषेत मूलगामी स्वरूपाचा बदल झाला. भक्ती तत्वाचा संबंध धार्मिकतेशी जोडला गेला. त्यामुळे धार्मिकता ही केवळ व्रतवैकल्ये, कर्मकांडे, उच्च वर्णव पुरुषसत्ताक अशी मर्यादित न राहता नामस्मरण, संकीर्तन, कीर्तन अशा सुलभ साधनांच्या द्वारे जनसामान्यांपर्यंत पोहोचली.

कनिष्ठ वर्ण तसेच स्त्रियांसाठी देखील आध्यात्मिक क्षेत्र खुले झाले. महाराष्ट्रात वारकरी संप्रदायात अनेक महिला संत होऊन गेल्यात. परंतु त्यांनी स्वतःचा असा कोणताही संप्रदाय किंवा आध्यात्मिक संघटना स्थापन केल्याचे दिसत नाही. तथापि ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर भारतीय अध्यात्म क्षेत्र पश्चिमेस प्रसारित झाले. याचा परिणाम अधिक व्यापक आणि खुला करण्यासाठी झाला. आध्यात्मिक क्षेत्रातील खुलेपणाचा परिणाम अर्थातच आध्यात्मिक नेतृत्वावर देखील झाला.

आध्यात्मिक संप्रदायांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग केवळ साधक अथवा साधिका एवढ्यापुरता मर्यादित न राहता काही आध्यात्मिक संघटनांचे व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्वाची धुरा देखील स्त्रिया सांभाळू लागल्या. इतकेच नव्हे तर संघटनप्रमुख म्हणून वैभूतिक नेतृत्व पत्करून त्यांनी मोठा असा अनुयायांचा वर्ग निर्माण केल्याचे दिसते. महिला आध्यात्मिक गुरू आणि त्यांचे पुरुष शिष्य व अनुयायी असे चित्र दिसू लागले. पुढील काही उदाहरणांवरून स्त्रियांच्या वैभूतिक नेतृत्वाची कल्पना येईल.

१. श्री. सारदा देवी - प्रसिद्ध आध्यात्मिक गुरू श्री रामकृष्ण परमहंस यांच्या पत्नी. ठाकूरमा या नावानेदेखील त्यांची ओळख. रामकृष्ण परमहंस यांच्या शिष्यांनी आदरपूर्वक पवित्र माता म्हणून त्यांना संबोधले. त्यांच्या जन्मजात अशा साधेपणाचा व शिष्य, पत्नी आणि शिक्षक, गुरू अशा आपल्या भूमिका अत्यंत समर्पित भावनेने पार पाडल्या त्याचा सकारात्मक परिणाम रामकृष्ण मठातील इतर अनुयायांवर झाल्यामुळे त्यांनी रामकृष्ण परमहंस यांच्या नंतर शारदा देवीचे वैभूतिक नेतृत्व सहजपणे स्वीकारले होते. अर्थात सारदा देवींच्या वैयक्तिक आध्यात्मिक योग्यतेबरोबरच रामकृष्णांच्या पत्नी या वारसयुक्त नात्यामुळे देखील सदा वैभूतिक नेतृत्वाचे अभिसरण त्यांच्याकडे झाले असे देखील दिसते.
२. श्री दया माता - पूर्वाश्रमीच्या Rachel Faye Wright, परमहंस योगानंद यांच्या शिकवणीचा प्रसार. योगोदा सोसायटी ऑफ इंडिया या परमहंस योगानंद यांनी स्थापन केलेल्या एकमेव आध्यात्मिक संघटनेच्या तृतीय अध्यक्षा. संघमाता म्हणून ओळख. Self Realization आत्मसाक्षात्कार या उद्देशासाठी कार्यरत संस्था.
३. मृणालिनी माता - पूर्वाश्रमीच्या Merna Brown. योगोदा सोसायटी ऑफ इंडियाच्या चतुर्थ अधिपती. त्यांची निवड स्वतः परमहंस योगानंद यांच्याद्वारे करण्यात आली होती. परमहंस योगानंद यांनी आपल्या उत्तराधिकारी म्हणून स्त्रियांची व त्यातही विदेशी वंशाच्या स्त्रियांची निवड केली होती हे दिसते.
४. माता निर्मला देवी - माताजी म्हणून भक्त गणांमध्ये प्रचलित. सहजयोग ह्या ध्यान प्रधान योग मार्गाची स्थापना. ४ मे १९७० रोजी मुंबई जवळ समुद्रकिनार्यावर संपूर्ण रात्रभर ध्यानस्थ. पाच मे रोजी विश्वाचे सहस्रार चक्र उघडताना त्यांनी पाहिले आणि सहज योग ध्यानधारणा अस्तित्वात आणली. जगभरातील जवळपास १२० देशांमध्ये सहज योगध्यानाचा प्रसार झालेला असून अनुयायांची मोठी संख्या आहे. भारतातील विविध शहरे व गावांमध्ये सहजयोगाची ध्यान केंद्रे आहेत. त्यामधून माताजी निर्मला देवी प्रणित सहजयोगाचे ध्यान केले जाते. माताजींच्या फोटोसमोर बसून शिष्य ध्यान करतात. शिष्यांच्या सर्व प्रकारच्या भौतिक-अधिभौतिक आणि आध्यात्मिक अडचणींवर माताजींचे ध्यान हा प्रभावी उपाय आहे; अशी मान्यता शिष्यांमध्ये आढळते. कुंडलिनी शक्तीचे जागरण करून मनुष्याला सर्वव्यापी परमात्म्याची चैतन्य अनुभूती माताजींच्या कृपेने अगदी सहज व विनासायास प्राप्त होते. म्हणूनच यास सहजयोग असे म्हटले जाते. निर्मला मातांचा कोणीही उत्तराधिकारी नाही.
५. गुरुमाई स्वामी चिद्विलासानंद - गणेशपुरी, जिल्हा ठाणे येथील गुरुदेव सिद्धपीठ आणि सिद्धयोगाच्या अधिष्ठात्री. स्वामी मुक्तानंद यांचेकडून दीक्षाद्वारे सिद्धपीठाचे प्रमुख गुरुपद प्राप्त. भगवान नित्यानंद, स्वामी मुक्तानंद आणि गुरुमाई चिद्विलासानंद अशा पद्धतीने वैभूतिक नेतृत्वाचे हस्तांतरण. सिद्धयोगाची संपूर्ण जगात साधना केंद्रे, आश्रम आणि अनुयायी मोठ्या संख्येने आहेत. दान-आत्मज्ञानम्हे सिद्ध योगाचे ब्रीद आहे. गुरु आपल्या कृपेने शिष्यातील सुप्त अशा कुंडलिनी शक्तीला जागृत करून त्यास पूर्णावस्थेस पोहोचवतात. शिष्यांमध्ये आत्मयोग्यतेचा भाव निर्माण करतात. ध्यान, स्वाध्याय, मंत्रस्मरण, गुरुसेवा ही साधनेची काही रूपे आहेत.
६. मीरा माता किंवा मदर मीरा - या आंध्र प्रदेशातील असून त्यांचे दर्शन हाच शिष्यांसाठी प्रमुख अभ्यास मानला जातो. हे दर्शन मूक रुपाने घ्यावयाचे असते. आपल्या दृष्टीपाताद्वारे त्या अनुयायांमधील अज्ञानाचे बंध तोडून ज्ञान प्रकाशाची प्राप्ती करून देतात; अशी भावना शिष्यांमध्ये आढळते. पृथ्वीवर आध्यात्मिक प्रगती सुलभ करणे, हेच आपले उद्दिष्ट असल्याचे त्या सांगतात. मदर मीरा ह्या स्वतः गुरु असून त्या कुणाच्याही उत्तराधिकारी नाहीत. तसेच आपण गुरु असल्याचा दावा देखील करीत नाहीत. त्यांची शिकवण मुख्यतः भक्ती या घटकाशी संबंधित असून ईश्वरप्राप्ती समर्पण हे मुख्य साधन असल्याचे त्या मानतात. त्यांच्यावर योगी अरविंद घोष यांच्या विचाराचा प्रभाव आहे.

७. प्रजापिता ब्रह्मकुमारी - ब्रह्मकुमारी ही एक आध्यात्मिक संघटना असून १९३० मध्ये लेखराज कृपलानी यांनी तिची स्थापना केली. या संघटनेचे संपूर्ण व्यवस्थापन महिलांच्या द्वारेच केले जाते. तेच शिवबाबा किंवा ब्रह्मा बाबा म्हणून ओळखले जातात. माउंट अबू, राजस्थान या ठिकाणी या संस्थेचे मुख्यालय आहे. १४० देशांमध्ये जवळपास ८००० सेवा केंद्रे सध्याच्या काळात अस्तित्वात आहेत. सध्या दादीरतन मोहिनी ह्या संघटनेच्या प्रमुख म्हणून कार्यभार सांभाळतात. दादी जानकी आणि दादी हृदय मोहिनी त्यांना सहकार्य करतात. वरील काही उदाहरणांच्या द्वारे भारतातील नव-आध्यात्मिक संघटनांच्या वैभूतिक नेतृत्वाची धुरा महिला संघटन प्रमुखांनी समर्थपणे सांभाळली आहे असे दिसते. हे नेतृत्व त्यांच्याकडे मॅक्स वेबरच्या सिद्धांताप्रमाणे वारसा हक्काने, गुरुद्वारे दीक्षा मार्गाने विशेषाधिकार प्रदान करून किंवा स्वतःच आध्यात्मिक संघटनेची स्थापना करून आलेले आहे.

निष्कर्ष -

१. आधुनिक भारतीय समाजात नव-आध्यात्मिक संघटनांच्या माध्यमातून महिला वैभूतिक नेतृत्वाचा स्वीकार समाजाने केलेला आहे.
२. पुरुषप्रधान, वर्चस्ववादी समाज असूनदेखील आध्यात्मिक क्षेत्रात नेतृत्वाच्या संदर्भात लिंगभाव निरपेक्षता आढळते.
३. वैभूतिक नेतृत्वाची निवड वारस, दीक्षा आणि स्वयंनिर्मिती अशा प्रकारांनी झाल्याचे आढळते
४. आध्यात्मिक क्षेत्रातील योग, ध्यान, शक्तिपात इ. गूढ आणि सूक्ष्म क्रिया करण्याचे अधिकारदेखील लिंगभाव निरपेक्ष पद्धतीने महिला आध्यात्मिक नेतृत्वाकडे हस्तांतरित झाल्याचे दिसते.
५. भारतीय महिला वैभूतिकनेतृत्वाचा स्वीकार भारताबाहेर इतर राष्ट्रांमध्ये देखील झाल्याचे दिसते.
६. विदेशी पाश्चात्य वंशाच्या महिला देखील भारतीय नव-आध्यात्मिक संघटनांचे नेतृत्व करतात असे देखील दिसून येते.

संदर्भ

१. बिबलकर, र. वा. महाराष्ट्र के प्रमुख साधना संप्रदाय. कौस्तुभ प्रकाशन नाशिक, १९८८.
२. सरदार, गं. बा. संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९७०.
३. गोखले, वा. दा. अनुभवामृत. नीलकंठ प्रकाशन पुणे, १९६८.
४. गुरुमाई चिट्टिलासानंद सिद्धयोग दीक्षा. चितीशक्ती प्रकाशन, चेन्नई, २०००.
५. रानडे, रा. द. हिंदी संत वाङ्मयातील परमार्थ मार्ग, गजेंद्रगडकर पुणे, १९९२.
६. कुलकर्णी, पी. के. संस्थांचे समाजशास्त्र, विद्या प्रकाशन नागपूर, १९९७.
७. सहजयोग ध्यान केंद्र, सहजयोग परिचय पुस्तिका, सहजयोग ध्यान केंद्र, २००७.
८. Mehta,Uday. Modern Godmenin India. Popula, 1993.
९. Saliba,John. Perspectives on New Religious Movements. Jeoffery Chapman,1999.
१०. Robinson,Rowena.Sociology of Religion in India. SGE, 2006.

Webs -

- <http://www.yogajournal.com>
<http://www.vedicfeed.com>
<http://www.balancegurus.com>
<http://www.angsuman.medium.com>
<http://www.syda.org>
<http://www.sahajyoga.org>
<http://yssofindia.org>
<http://mother meera.com>
<http://www.wikipedia.org>